

היסטוריה מעובדת של זיכרון קיבוצי

רוני כוכבי-נהב, אתרים במחוזות הזיכרון: ספרי יובל של קיבוצים, רמת-אפעל: יד טבנקין ויד יערי, תשס"ו, 341 עמ'

כתיבת היסטוריה מקומית 'רשמית' נועדה לשקף את הישגיו של הקיבוץ, אך המחויבות החברתית קדמה בעניינים מסוימים למחויבות ל'אמת'. מצוידת בתובנה זו יצאה רוני כוכבי-נהב לבדוק מה הקשר בין ההיסטוריה והאידיאולוגיה המשתקפות בספרי יובל של קיבוצים לבין 'החיים הממשיים' (עמ' 12). כמה ציטוטים מדברי פתיחה לספרי יובל משנים שונות המובאים בספרה מאיירים סוגיה זו:

לפנינו מאסף של דברי חברים שנכתבו ונאמרו בזמנים שונים ובשאלות שונות כפי שעלו וצפו בתוכנו [...] הרצון המהפכני, הלאומי והאנושי של הדור הצעיר בישראל, השואף לכוונן צורת חיים חדשה על יסודות השוויון והעזרה ההדדית, בדרך של הגשמה עצמית (עמ' 106, מתוך: אפיקים במחצית יובלה, 1951).

בכוונתנו לתאר את גבעת חיים של היום על אורותיה וצלליה ולהעניף מבט חטוף גם אל העתיד [...] לשרטט דיוקן נאמן ככל היותר למציאות [...] הזדמנות לעשיית חשבון הדרך והנפש (שם, מתוך: גבעת חיים הקיבוץ המאוחד: דיוקנו של ישוב קיבוצי במלאת 40 שנה לעלייתו על הקרקע, 1972).

ממש השנה, יחד אתנו, חוגגים קיבוצים נוספים את שנת היובל [...] בקיבוצים רבים כבה הברק בעיניהם של החברים ובמיוחד הוותיקים. סופו של משבר זה מי ישורנו? (עמ' 56, מתוך: כתור פלמ"ח צובה – חג היובל: 1948-1998, 1998).

המחברת מאפיינת את התכנים של 261 ספרי יובל מ-190 קיבוצים של התנועות השונות מהשנים 1939-1999, לפי תקופות בחייה של התנועה הקיבוצית, שאינם מנותקים מההוויה הישראלית. המחקר מעוגן במרחב היסטורי-סוציולוגי-תרבותי רב תחומי, ולשם כך נדרשת המחברת לספרות מחקר במגוון נושאים: ספרות, פולקלור, חקר תרבות, חקר הקיבוץ, היסטוריה, סוציולוגיה ועוד. עם זאת עיקר העניין הוא לדעתי בנושאים שהמחברת בוחרת לנתח על פיהם את הטקסטים שבספרי היובל, בחלקו השני של הספר.

לספר שני חלקים: בחלקו הראשון (פרקים 1-3) מוצגת המסגרת המחקרית, ובחלק השני (פרקים 4-6) המחברת מנתחת את הטקסטים ואת החומר האיורי בספרים ומאפיינת את תוכניהם לפי תקופות בחיי התנועה הקיבוצית.

החלק הראשון של הספר נסב על שלושה מושגי יסוד במחקר תרבות הזיכרון: אתרי זיכרון (ספרי היובל), מחוזות הזיכרון (כל קיבוץ בחג יובלו) וקהילת זיכרון (חברי הקיבוץ). עניינו בקיבוץ כ'סובייקט קולקטיבי', בזיכרון קיבוצי על כפל משמעויותיו – זיכרון של קיבוץ מסוים וזיכרון קולקטיבי – ובאמצעים להשגת הזיכרון הקיבוצי, שעמם נמנים ספרי היובל. המחברת מגדירה בפרק הראשון את הספרים 'אתרים במחוזות זיכרון' – אמצעים ליצירת תחושת עבר משותפת ולביצורה.

בשל אופיים הרב תחומי של ספרי היובל – שיש בהם היסטוריה, ספרות וחומר למחקר סוציולוגי – גורסת המחברת שאפשר לראותם כתופעה מתחום הפולקלור: הם נועדו לבידור ולשעשוע; הם ראי המשקף את פני החברה ומבטא את עולם ערכיה ודימוייה; הם אמצעי חינוכי שנועד להנחיל ידע חברתי; והם מבטאים גורמות התנהגות. נוסף על כך ההקשר שבו הם מופיעים הוא התרחשות פולקלורית, 'ברומה לחגיגה

ולטקס, שבמהותה היא הצהרת שייכות לקבוצה' (עמ' 70).

הספרים נחלקים על פי מיונה של כוכבי־נהב בפרק השני לשלוש קטגוריות עיקריות: (א) יותר ממחציתם ספרים כוללניים, המתארים את החיים בקיבוץ על מגוון היבטיהם, ויש בהם טקסטים מסוגים שונים ותצלומים. למשל: 'לעבדה ולשמרה – סיפורו של קיבוץ הפץ חיים' (1992) ו'קיבוץ הזרוע – 1936-1996: מעגלי יחיד ויחד' (1996), ספר יובל שיצא בקיבוצה של המחברת; (ב) ספרים שיש בהם סיפורים מקומיים המסופרים בדרך כלל מזווית ראייה של הפרט, למשל: 'מעשיות קבוצת החוגים' (בית־השיטה 1978); (ג) אלבומי תצלומים כוללניים או נושאים, למשל: 'חצי מאה בינתיים: אלכום ליובל גבעת ברנר' (1978) ו'כולנו חלוצות – ילדות, נערות וחברות בקיבוץ' (גן־שמואל 1978). המחברת מציינת שכל ספרי היובל נוצרים ב'תהליך תקשורתי מעגלי' – מושג השאול מחקר הספרות העממית – תהליך שהגורם המרכזי בו הוא 'הסמכות העורכת', המתמנה על ידי מוסדות הקיבוץ, והיא שבוחרת את כל סוגי הטקסטים שבספר בהתאם לעולם הערכים הקיבוצי.

בפרק השלישי, 'הזיכרון', המחברת דנה בהרחבה במושגים שעלו בקצרה בפרקים הקודמים: סביבת זיכרון, אתר זיכרון, מחוז זיכרון, זיכרון קולקטיבי וזיקתו של זה לזהות ולפולקלור. היא אף נוגעת בפרק זה במצוות 'זכור' במורשת היהודית וכן בספרות ההנצחה ובמסורת ההנצחה בקהילות ישראל. ספרי היובל של הקיבוצים ממשיכים את המסורת הזו, אבל להבדיל ממנה אין הם מתייחסים אל עבר שאבד ואיננו אלא אל מציאות חיה וקיימת (עמ' 91). ההכרה בחשיבותו של הזיכרון בעיצוב החברה הניעה פעילות נמרצת של ארכיונים בקיבוצים עצמם ובתנועות הקיבוציות – הלוא הם סוכני הזיכרון.

ההשוואה בין ספרי יובל שהופקו בתקופות שונות מלמדת על תמורות שחלו בתפיסה הכוללת של עריכת הספרים. בפרק הרביעי, 'עורכים ועריכה', הפותח את חלקו השני של הספר, מבחינה המחברת בשלושה 'דורות' של 'סמכות עורכת', היינו 'עורכים השונים אלה מאלה גם ביחסם אל [...] הקיבוץ, גם גישתם העקרונית אל טיב הסיפור שעליהם להנחיל לדורות הבאים וגם בתפיסתם האסתטית' (עמ' 113).

א. עורכים מדור המייסדים (1930-1969) נמנו עם בעלי ההשפעה במקומם ואף מחוצה לו. הם הנחילו סיפור בוטח וגאה, שעיקרו שהקיבוץ משתייך לעילית התרבותית והפוליטית, והספרים שהוציאו נועדו לחברי הקיבוץ ולחברה הישראלית. למשל: 'ספר יגור, כמוהו כמשק, הוא יצירה קולקטיבית של חברי יגור ובניה, בין אם הם משתתפים בספר ובין אם לא [...] ספר החזון וספר המעשה של קומונה עברית' (עמ' 122, מתוך: ספר יגור: 40 שנה לעליה על הקרקע, 1965).

ב. עורכים מדור המייסדים והממשיכים (1970-1980) הייתה להם מודעות לצורך במיסוד הזיכרון. הם שחזרו אירועים מתוך פרספקטיבה, באורח היסטורי וסמכותי פחות מקודמיהם, ועם זאת הייתה מובלעת בדברים תביעה להכיר במהימנותם ובאמינותם של הסיפורים. עורכים אלה זקוקים היו לאישור הגופים האחראים. ספריהם נועדו בעיקר לבני הקיבוץ אך גם לקוראים חיצוניים. למשל: 'רוצים אנו לחדור את הימים הראשונים, להאזין לקולות [...] המספרים את סיפורי המקום [...] חשים אנו בצורך להביא את סיפורי המייסדים ולהנחילם לנו ולבנינו, בכחינת "והגדת לבנך"' (עמ' 123, מתוך: אדמה נענית: נען, פרקי חיים 1930-1980, 1980).

ג. עורכים בני הדור השני והשלישי (1980-2000) הגיבו על השינויים המהותיים שחלו באורחות החיים בקיבוץ ושאלו שאלות. יש

מתוך: פסיפס בן שישים: שישה עשורים למסדה תרצ"ז-תשנ"ז (1937-1997, 1998). הם מספרים על קורות הקבוצה בטרם התיישבות, על ראשית ההתיישבות, על המקום וכיצד הפך משממה לגן פורה: 'לפני שלושים שנה הייתה כאן שממה [...] המקום היה) [...] חרב [...] עכשיו הקיבוץ כולו

בספריהם פנייה מפורשת אל דור הבנים הממשיכים 'ביריעה רחבה של תצלומים וסיפורי מקום, ללא שיפוט ואינטרפרטציה, נפרשת ההיסטוריה של רעים' (עמ' 125, מתוך: הסיפור המשותף: קיבוץ רעים בן 50, 1949-1999, 1999).

מטרות הספרים וקהלי היעד שלהם נועדו משקפים את עולם הערכים ואת המציאות הקיבוצית בתקופתם. מאפיינים נוספים של הספרים שהמחברת עומדת עליהם בזיקה לשינויים החברתיים והאידיאולוגיים בקיבוץ ובחברה הישראלית, הם המעבר מציון חלקי של שמות העורכים לציון מלא ומקול גברי דומיננטי לקול מעורב ובעיקר לקול נשי. לדבריה 'השינוי המגדרי מקביל לתהליך השינוי הכללי שניכר בספרים, כמעבר מסיפור סמכותי לסיפור רב קולי ופתוח יותר' (עמ' 132). הסיפור הרב קולי מאפיין את הטקסטים משנות השמונים והתשעים, אם כי הם ערוכים לפי מוקדי עניין (עמ' 135).

הפרקים המרכזיים, התופסים כמחצית הספר, הם הפרק החמישי והשישי. בפרק החמישי, 'מבנה וערכים', בודקת המחברת את התכנים של הספרים, לרבות החומר האזורי, על פי ההייררכייה הערכית שלהם, ונוגעת בשאלת הקשר בין ההיסטוריה והאידיאולוגיה המשתקפות בספרים לבין החיים הממשיים בקיבוץ בתקופה שבה נכתבו. היא סוקרת את התמורות הרבות שחלו בתנועה הקיבוצית על מנת להדגיש שאף כי היו אלה תמורות קיצוניות הן לא באו לכלל ביטוי מפורש בספרי היובל אלא מהדהדות בעיקר מן ההקשר.

הספרים מכל התקופות פותחים בחגיגת ההישגים ומציינים את יכולתה של החברה: 'העובדה שאנו מצליחים להעמיד ערב נפלא כזה [...] היא עדות לאנרגיות החוזרות לזרום בוורדינו, והעתיד עוד יוכיח כי אגדת מסדה, שתתאים את עצמה לעת החדשה, עוד תפרח' (עמ' 156,

כגן רווה' (עמ' 166, מתוך: אנשים ושושנים: סיפורו של קיבוץ: קיבוץ השומר הצעיר - עין שמר: תרפ"ז-תשכ"ז, 1967). נושאי המשק והכלכלה תופסים בספרי היובל מקום חשוב ביותר, בהתאם לערכים מרכזיים באתוס הקיבוצי: עבודה עצמית, חקלאות (בעיקר בספרים מהדור הראשון), מעבר לתעשייה ודחיקת החקלאות,

חדר האוכל
בעין-חרוד בשנת
1927 ובשנת
1971, מתוך: פרקי
יובל - עין-חרוד
(תשל"ג)

בקיבוץ. הפילוג מתואר בספרי היובל כדרמה, כשבר וכאסון: 'לא הייתי שייכת למפלגה כלשהו, ובשני המחנות נמצאו חברים קרובים ללבי. הכול השתבש, ההרגשה הייתה נוראה' (עמ' 193, מתוך: ספר החיים: 40 השנים הראשונות: גבעת חיים איחוד, 1992). לעומת זאת בקיבוצים שתוגברו על ידי מתפלגים מקיבוצים אחרים דובר על כך כעל הצלה (עמ' 195, מתוך: הגושרים: השנים הראשונות, 1990). אשר לנשים, רק בספרי יובל מעטים ניתן ביטוי לקליטתן במקומות עבודה 'גבריים' ונשמעת קריאה לנשים לקחת חלק פעיל בחיי הקיבוץ. ורק בספר אחד, ספר היובל של קיבוץ נען 'ארמה נענית', משנת 1980, מעלות העורכות נושאים בעייתיים הקשורים בעבודת נשים בקיבוץ.

החינוך המשותף, עקרון יסוד של החינוך הקיבוצי, מוצג בספרי היובל בתצלומים קבוצתיים וברשימות, בעיקר משכחות. הלינה בבתי הילדים והמעבר ללינה משפחתית העסיקו את הקיבוצים כבר משנות החמישים (למשל עמ' 217, מתוך: אפיקים במחצית יובלה, 1951). בחלק מן הספרים מצוין כי זה היה הצעד הנכון לפתרון מצוקות רבות, אך רק מצוקות מעטות נפתרו על ידי צעד זה.

המחברת טוענת שהדברים המוצגים בפרק זה ממחישים את מידת המחויבות הערכית של העורכים והספרים למערכת הקיבוצית הנורמטיבית: נושאים שיש בהם ניגוד בין הרצוי האוטופי לבין המציאות הושתקו או תוארו באופן שאפשר לכלול אותם בספר יובל טקסי (עמ' 300).

בפרק השישי, 'סיפורים ומיתוס', המחברת בודקת בין השאר את זיקתם של ספרי היובל למסורת ולתרבות היהודית, במיוחד למסורת 'זכור' (ויש בכך חזרה מסוימת על דברים שנכתבו בפרק השלישי), ואת הבניית סיפורי המקום כמיתוס יהודי חילוני מודרני. היא ממחישה באמצעות טקסטים, תצלומים ולעיתים שמות

תהליכים שהיו כרוכים במהפכה כלכלית ואידאולוגיות. עם זאת המחברת מציינת שהמשבר של שנות התשעים אינו כולט בספרים כי רובם יצאו לפני כן (עמ' 171).

ענייני תרבות, חברה וחינוך הילדים באים אחרי ענייני המשק והישגיו, בבחינת ההוויה קובעת את התודעה. מתברר שענייני התרבות תופסים בדרך כלל מקום שולי (עמ' 174), אף כי הקיבוצים קיימו חיי תרבות עשירים. רק בשלושה ספרים מתוך המצאי מתוארים חיי תרבות כאלה: בספרים של נען (1980), הזורע (1996) ויזרעאל (1998), והמחברת שואלת: 'האם אך מקרה הוא שבשלושת הקיבוצים האחריות לספרים היא בעיקרה של נשים?' (עמ' 176).

חיי החברה מופיעים בספרים בהדגשה ובהרחבה, ומקיפים את תיאור הקיבוץ כבית וכמשפחה מורחבת, ואת העמדת המימוש של האדם וצרכיו במרכז ההוויה. אולם הדרישות שמציבים חיי הקיבוץ בפני האדם כפרט, והקונפליקט בין הנשאף למצוי, שהוא פרדוקס הטבוע בחיי הקיבוץ ומגורמי המתח המרכזיים בו – כל אלה אינם באים כלל לידי ביטוי בספרי הדור הראשון. בספרי היובל של הדור השני והשלישי יש להם ביטוי – תחילה מרומז ובהמשך מורחב – אך העריכה הבליעה ומיתנה את הביקורת (עמ' 179). זאת אף על פי שבחומר הגלם לספרי היובל המצוי בעלוני הקיבוצים יש רשימות ביקורת לא מעטות. רשימות כאלה המופיעות בספרים עוסקות באירועים או בנושאים כלליים, כגון יחס לעולים חדשים במעברה סמוכה (כינרת 1954), הקמת בית ספר אזורי מחוץ לקיבוץ והיחס לעבודה השכירה, נושא המוצג כנוגד את העיקרון הסוציאליסטי וגם כבעיה שאין לה למעשה פתרון (עמ' 183-185).

נושאים נוספים שהמחברת דנה בהם בהרחבה הם למשל הפילוג ב'קיבוץ המאוחד' והחברות

כך מסויגת, והמחברת נזהרת מאמירות גורפות. ספרי היובל אינם מנותקים מן המציאות החברתית, הפוליטית, האידאולוגית והכלכלית שבה יצאו לאור. ואף על פי כן השינויים שחלו באידאולוגיה

ספרים ופרקים, את הקו שנמתח בין מיתוסים מקראיים והיסטוריים (למשל מצדה) למיתוסים ציוניים (חומה ומגדל). הדברים באים לידי ביטוי למשל בתחושת הייעוד: 'אני רוצה להיות שותף לבשורה החדשה שמביאה "יציאת מצרים" במאה הזאת לעולם היהודי' (עמ' 235, מתוך: עשרים וחמש לגעתון, 1974), ובתפיסה של דתיות מסוג אחר – הקיבוץ כהגשמת היהדות: 'היהדות הדתית תמיד ראתה את היחסים בין אדם לחברו כחשובים מן היחסים בין אדם למקום [...] ואיפה עוד חיים אנשים באחריות, ערכות הדתית ועזרה איש לרעהו – כמו בקיבוץ?' (שם, מתוך: ספר החיים: 40 השנים הראשונות: גבעת חיים איחוד, 1992). החלוציות וההתיישבות נענו לצו מגבוה 'לעבדה ולשמרה', כלשון הכותרת של ספר היובל של קיבוץ חפץ-חיים משנת 1992 (שם).

בשלוש השנים האחרונות של המאה העשרים – שנים של משבר ושינויים בתנועה הקיבוצית – יצאו ספרי יובל מעטים, אף כי קיבוצים רבים הגיעו בשנים אלה לשנת היובל. כוכבי-נהב מסבירה זאת בכך 'שנפגעה הגדרת הזהות הקולקטיבית הישנה והאנשים עסוקים בהישרדות בתנאי חיים משתנים' (עמ' 57).

שאלת עתיד הקיבוץ וביטויה בספרי היובל חותמת את הספר. עד שנות השמונים ההתייחסות לעתיד בספרים התמקדה בשילוב הדורות ובהתפתחותו של הקיבוץ. ואילו מאמצע שנות השמונים עלתה בהם גם ביקורת, אבל מתוך אמונה ביכולת לשנות, ובשנות התשעים גברו ההרהורים והחששות: 'ואם לא יהיה לזה המשך? – אני חושבת שאנשים לא היו מוכנים להורות שמהו שהקדשת לו את כל חיך הוא חסר עתיד' (עמ' 295, מתוך: שיחת קיבוץ: בארי, 1996).

האם בספרי היובל של קיבוצים יש עקבות לתמורות חברתיות ואידאולוגיות? התשובה על

הקיבוצית ובמציאות הקיבוצית ניכרים בהם אך מעט. 'היום נמצא הקיבוץ בעמדת התגוננות. [...] גם אוהבי הקיבוץ וגם מתנגדיו חשים במשבר שפרץ בשנות השמונים של המאה העשרים. איום אמיתי ורציני על המשך קיומו של הקיבוץ. לתנודות אלה בהערכה הציבורית של הקיבוץ יש גם ביטוי בספרי היובל, אם כהצטרקות ואם בהבעת אמונה בדרך' (עמ' 27).

עיטור שער חוברת 'לפני היות', שיצאה בשנת השישים של קיבוץ אשדות-יעקב (מאוחד)

שבעריכה מוקפדת יותר אפשר היה להימנע מהן. אגב הקריאה בספר תהיתי אם לא נמצא בספרי היובל שום אזכור של השואה, ולו באמצעות תיאור השתלבותם של ניצולים בקיבוצים. אם אכן אין הנושא נזכר, ראוי היה לדעתי להידרש לכך. זאת ועוד, חשתי אילוץ מסוים בניסיון לדון בספרי היובל כתופעה מתחום הפולקלור וכריטואל טקסי ולעגן את המחקר בדיסציפלינה של חקר הפולקלור. לעניות דעתי די בקביעה שהספרים הם אתרי זיכרון – היינו היסטוריה מעוברת וזיכרון קולקטיבי של קהילה שיתופית.

המסקנה המתבקשת היא אפוא שספרי היובל ממלאים את הצורך של קהילה מקומית ליצור טקסטים חגיגיים-טקסיים המכוננים מיתוס של מקום, והמתבססים על הזיכרון הקולקטיבי המקומי ומבצרים אותו.

לא אוכל ברשימה זו להקיף את כל היבטיו של הספר. מכל מקום הוא גרוש בטקסטים מאלפים, וניתוח המאפיינים השונים של ספרי היובל תוך הארתם בתובנות מתחומי מחקר ומתחומי דעת מגוונים מעניין מאוד. עם זאת יש בו חזרות